

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КӨРКӨМ ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ

П.и.к., доцент Акматали АЛИМБЕКОВ

Кыргыз-Түрк «Манас университети, Гуманитардык факультет, Педагогика бөлүмү
E-mail: alimbekov@yahoo.com

Аннотация

Макалада XX кылымдын таалим-тарбия практикасындагы кризистер Ч.Айтматов ачкан «манкурт» феноменинин контекстинде чечмеленет. «Ак кеме», «Эрте келген турналар» повесттерииндеги этнопедагогикалык мотивдер ачыкталат. Айрыкча Айтматов мугалимдеринин өрнөктөрү көп кырдуу мерчемде талданат.

Түйүндүү сөздөр: көркөм адабият, таалим-тарбия, этнопедагогика, дааныш-мандык, элдик тарбия, мугалим, өрнөк.

ARTISTIC PEDAGOGICAL CONCEPTION OF WORKS BY Ch.AYTMATOV

Abstract

In this article, crisis in education practice in XX century interpreted on context of “Mankurt” phenomena discovered by Aytmatov. Etnopedagogical motives in narratives “White Ship”, “Early Crains” are also interpreted. Particularly, models of Aytmatov’s teachers discussed many sidely.

Key Words: fiction, education, wisdom, public education, teacher, model.

Адабият менен таалим-тарбия билимдери өз ара тамырлаш, түгөйлөш дөөлөттөр экендиги адамзат маданиятынын тарыхы аркылуу таасын далилденген аксиома. Жазма маданият калыптанганга чейин турмуш үчүн зарыл билимдерин, анын ичинде урпактарын тарбиялоо жөнүндөгү акыл-ой, тажрыйбаларын көркөм сөз булактарында сактап, ошолор аркылуу мурастоо салтын баштан кечирбеген бир да калк болгон эмес. Карапайым калктын көп кырдуу турмуш практикасынын туундусу катары жаралып балдарга ак караны таанытуу, аларды эмгекке, үй бүлөлүк турмушка даярдоо жаатындагы акыл-ойлор менен тажрыйбаларды астейдил талдап, акыл чыпкасынан өткөрүп, өз дараметине жараша өркүндөтүп кайрадан элдин өзүнө нарктуу өмүр кечирүүнүн программасы, эрежеси таризинде таасирдүү андатууда акындар кадыр эсе агартуучулук миссия аткарышкан.

Ошондуктан өткөн мезгилдерде калк тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган (Волков, 1974: 331). Адабият менен педагогиканын ортосундагы мындай өтмө катар байланыштар педагогика илими менен профессионалдык жазма адабият түптөлгөндө деле токтоп калган жок. Адам тарбиясынын көп кырдуу татаал кубулуштары тууралуу атайылап чыгарма жазып бир эле мезгилде педагогикалык билимдерди байытууга да салмактуу салым кошкон жазуучулар катары кыйла эле. Арийне, көркөм адабияттын таалим- тарбия маданиятынын коруна кошкон салымы ар бир жазуучунун өнөрканасынын өзгөчөлүгүнө, даанышмандык дараметине жараша ар түрдүү деңгээлде чындыкка айланып келет. Ушул ыңгайдан алып караганда Ч Айтматовдун чыгармаларынын таалим-тарбия сабактары көп кырдуу жана терең. Алп жазуучунун чыгармаларын педагогикалык мерчем менен тыкыр окуган адам анын ар бир повестинен, романдарынан ириде адамзаттын улуу даанышман таалимчиси, насаатчысы Ч. Айтматовдун адам уулун адам кылууга багытталган ийги тилектеринин, ой санааларынын, чаалыкпас чакырыктарынын жандуу демин айныбай туяа алат. Эгерде таалим-тарбияны инсандын дүйнө таанымында, ойлоо багытында пейилинде, ишенген нарк-нускаларында кандайдыр бир өзгөрүш өнүгүш жаратуучу дөөлөт катары карасак, анда Айтматовду мына ошол дөөлөттөрдү жаратууга, өнүктүрүүгө өлчөмсүз эмгек сиңирген XX кылымдын эң таасирдүү, эң улуу таалимчи педагогу деп айтууга да толук негиз бар.

Ч Айтматовдун чыгармаларынын нускалуу идеяларынын үлгүсүнөн миллиондогон адамдар руханий сабак алып дүйнөтаанымы өзгөрдү, пейили агарды, көз карашы түптөлүп түзөлдү. Даанышман жазуучу көркөм сөз өнөрүнүн адам турмушундагы ордун да дал ушундан көрүп мындай ой кортундусун ортого салат: «Эгер китеп өзүн окуп жаткан окуучунун акыл эсин, намыс ариетин козгоп, анын жүрөгүн турмуштагы эң эле Адам жийиркенеерлик булганч, ыплас нерселерди көрсөтүү менен, же тескерисинче, тазалыктын, сулуулуктун жана улуулуктун картиналары менен титиретип, аны өзүнө жана өзүн курчап турган айлана чөйрөгө тересирээк кароого аргасыздантып биротоло өзүнүн таасирине багындырып алса биз муну искусство күчү дейбиз» (Айтматов, 1988: 137).

Ч. Айтматов чыгармалары аркылуу коомдун таалим-тарбия чөйрөсүндөгү эчендеген татаал маселелерди аябагандай терең талдап тайманбастык менен койгон жана оош-кыйыштарын ондоого олуттуу таасир көрсөтүүгө аракет кылган. Айтматов тайманбай тааныткан педагогикалык акыйкаттардын бири бүтүндөй бир муунду «манкурттук» трагедиясына кептеген коммунисттик коомдун тарбиялоо системасынын кризиси. Алибетте, Советтик билим берүү системасын бир жактуу сыңдоо адилетсиз. Сабатсыздыкты жоюу, жалпыга милдеттүү башталгыч билим берүүнү жүзүгө ашыруу СССРдин курамындагы 44 улутту жазуу маданиятына ээ кылуу дүйнөлүк маданияттын тарыхындагы уникалдуу факт катары кала берет. Ошону менен бирдикте советтик мектептердин таалим-тарбия саясаты улуттарды өзүнүн кылымдап топтогон руханий дөөлөттөрүнөн б.а өз бөтөнчөлүгүнөн ажыратууга багытталган эле. Ушул арамза саясатты жүзөгө ашыруу үчүн мектептерде ата-мекен тарыхы, край таануу сабактары атайын кыскартылган. Официалдуу маалыматтар боюнча 1930 жылдан 1980 жылдарга чейин балдарды өз эне тилинде окутуу мүмкүнчүлүгүнөн ажараган улуттардын саны 104төн 44кө чейин азайган. Советтик педагогика илиминде инсан социумдун рамкасында «коммунизмдин куруучусу», «социалисттик личность», «советтик адам» деген түшүнүктөрдүн чегинде гана чечмеленип, анын этномаданий параметрлери тап такыр эле унутта калган. Улуттун салттуу педагогикасында

өнүгүп келген инсан жөнүндөгү идеалдары, арбактуу үрп адаттары менен санжыргалуу салттары таптык, коммунисттик тарбияга карама каршы баалуулуктар катары мектептин таалим-тарбия практикасынан сүрүлүп ташталган. Ушундан улам Советтик таалим-тарбия мекемелери улуттун традициялуу нарк дөөлөттөрүн очогу болуш мындай турсун тескерисинче аны кыйратуучу эксперименталдык аянтчага айланган. Анын продуктылары өз улутунун ичиндеги бөтөн адамдар, улут безер Сабитжандар болгон.

Мындай таалим-тарбиянын атайылап арамза максатта жүргүзүлгөнү «Кылым карыгтар бир күн» романында Едигейдин сөзү аркылуу төмөнкүчө боолгонот: «Көрүнгөн курста, ар жердег курстан окуп чыккандагы майнап ушубу? А балким окуп бүтүп, иштегенде дал ушундай болсун деп атайы окутушкан чыгаар? Балким бир жерде акылы тетик, көзү жетик бир киши олтургандыр, же балким ал өзү киши эмес адамдын башын маң кылган жин шайтандыр, ал Сабитжанды кантип окутушка митаамчылыгын коротуп Сабитжанды башка киши кылып чыгарбай, дал ушул Сабитжан кылып чыгарышка максат күткөндүр?...» (Айтматов, 1999: 417).

Чын-чынына келгенде коммунисттик тарбия адамзаттын руханий топурагына жат жасалма баалуулуктардан куралганын педагог аалымдар деле андашкан. Бирок, акыл эске таасир этүүчү бардык каналдар сыяктуу эле илим да догматизм, жалганчылык, эки жүздүүлүк сазына баткандыктан акыйкат сөзүн айтуудан айбыгып келген. Ушундай шартта адамзатты манкурттукка машыктырып жаткан таалим-тарбиянын апааты жөнүндөгү «чоң сөздү» «Кылым карыгтар бир күн» романы аркылуу Айтматов гана айта алган.

Ата-бабалар эчен кылым өмүр бою өчүрбөй сактап келген касиеттүү салт – санаалар руханий тажрыйбалар урпактар тарабынан урматталып улантылабы алардын учурдагы турмуш жана келечек тагдыр үчүн маанисин алар биздей андап түшүнө алабы? Романда автор дал ушул көкөй кести суроону улуу муундардын жана өзүнүн атынан коомдун маданий атмосферасына таасир эткендердин баарынын алдына койду. Айтматовдун бекем ишениминде: «Ажайып искусство образдарында, башкача айтканда, байыркы мифтерде, аңыз-аңгемелерде (легендаларда), классикада сыкталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам акыл-эс жагынган эч качан жарыбайт, андай адам азыркы ашкан татаал турмушту андаганга алсыздык кылат» (Айтматов, 1988: 182).

Дүйнөлүк адабияттын айгине көсөмү жана тирүү классиги деп таанылып, даңазасы жер дүңгүрөткөн ойчул жазуучунун өзү жашаган социалисттик коом адамынын руханий анатомиясындагы аномалиялардын тек жайы жөнүндөгү ой толгоосу космополитизмдин сазына баткан коомдук аң сезимге эбегейсиз бүлүк салып, анын ойгонуп оң багытта оожалышына эбегейсиз чоң таасир этти. Айрыкча адам тарбиясына тикеден тике жоопкер педагогика илиминин приоритеттерин өткөн чак, учур чак жана келечек муундар урпактар алдындагы жоопкерчилик туурасындагы универсал ой санаалардын тутумунда сын-сыдыргадан өткөрүп кайрадан андап чыгууга мажбурлады. Ушундан улам жаш муундарда адамзаттын таалим-тарбия тарыхы аркылуу сыноодон өткөн алымчаланып кошумчаланып олтуруп асылбаа педагогикалык кенче айланган элдик руханий мурастарды, каада салттарды аман сактап калуу, кастарлоого карата атуулдук позициясын калыптандыруу педагогикалык илим жана практиканын эң актуалдуу маселелеринин бирине айлана баштады. Бул көйгөйлүү маселенин көп кырдуу милдеттерин жүзөгө ашырууга байланыштуу ондогон монографиялар жазылды, кандидаттык, доктордук

диссертациялар корголду. Алардын мазмуну менен жакындан тааныш адис катары ошол изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө Айтматовдук ой санаа, аргументтер өзөк идея катары баштан аяк кызык менен белгиленип жүргөнү чындык экендигин ишенимдүү айта алам. Ушундай изилдөөлөрдөн өрүш алган илимий көз караштардын жемиши катары 1980-жылдардын экинчи жарымында жаралып азыр да эң популярдуу саналган “*Этномаданият таламдуу таалим-тарбия*” парадигмасын көрсөтүүгө болот. Айтматовдун пендезатты өткөн чак, учур жана келечектин тутумунда тарыхый категория таризиндеги философиясы педагогика илиминин алп аалымы Г.Н Волковго «Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз личност болбойт, личностсуз улут болбойт» - деген XXI кылымдын эң оригиналдуу педагогикалык формуласын айкындоого негиз берген (Волков, 2000: 47). Бул Айтматовдун илимий ойлордун өнүгүшүнө таасиринин айрым бир гана мисалдар.

Айтматовдук руханий өнүгүш концепциялары мугалим –тарбиячылардын күндөлүк иш практикасында да айныгыс аргумент, ийкемдүү инструмент катары колдонулуп келе жатканына күбөбүз. Мисалы, “Манкурт” түшүнүгү бардык мугалимдер үчүн балдарды тил безер, эл безер, журт безерликтен сактоонун эң таасирдүү эскерткичи катары кызмат кылат. “Ата-бабалардын тарых таржымалын, адат нарктарын зээн коюп үйрөн, көңүлгө тут!”, Эне тилге, элдик салтка текебер мамиле кылба!” “Манкурт болуп каласын” деген Айтматовдун ой санаасынан агып чыккан түптүү жетектөөчү идеялар, мугалимдердин балдар менен алака катышында кадыресе императивдик, категориялык мааниге ээ болуп бара жаткандыгын көрөбүз.

Чынгыз Айтматовдун чынар теректей дүпүйүп бутактанган чыгармаларында кыргыз элинин таалим-тарбия маданиятынын өткөнү, бүгүнкү тагдыры, эртеңки күн үчүн өрнөктөрүнүн баары өз доорунун жандуу тили менен кереметтүү логикалык ыраат менен кеңири масштабда баяндалат. Баса Айтматовдун чыгармаларындагы этнопедагогикалык проблемалар атайын изилдөөнүн да объектиси болду. Атап айтканда А Муратовдун “Ч Айтматов-жазуучу этнопедагог” (2006) деген оригиналдуу монографиясы көркөм профессионалдык адабиятты этнопедагогикалык аспектке талдоонун мыкты өрнөгү болуп калды.

Алибетте илимде тигил же бул чыгарманы педагогикалык же философиялык деп атоо салты жок. Мезгилинде романдарды классификациялап жатып Бахтин гана «Таалим-тарбия романы» деген терминди киргизген экен. Бирок, социалдык функциясы жагынан адабиятка караганда педагогикалык прогресске көбүрөөк кызмат кылган көркөм чыгармалар бар экендигин танган да эч ким жок. Маселен А.С.Макаренконун «Педагогикалык поэмасы» мугалим тарбиячылар үчүн педагогикалык чеберчиликтин купуя сырларын үйрөнүү боюнча эч кандай илимий-методикалык эмгек менен алмаштыргыс колдонмонун милдетин аткарып келет. Аркадий Гайдардын «Тимур жана анын командасы» аттуу повестинин негизинде массалык «тимуровчулар» кыймылы түзүлгөн. Корней Чуковскийдин «От двух до пяти» аттуу китепчелер сериясы мектепке чейинки балдарды өнүктүрүү боюнча оригиналдуу окуу китептерден да артыкча бааланат. Биздин субъективдүү пикирибизде өзүнүн социалдык мотиви, идеялык мазмундук жүгү боюнча Ч. Айтматовдун «Ак кеме» жана «Эрте келген турналары» педагогикалык повесттер деп аталууга толук акылуу.

Мен өзүмдүн иш практикада көп жылдан бери “Педагогика” курсу боюнча айрым семинардык дарстарымда аталган чыгармаларды негизги адабияттардын

катарында өздөштүрүүнү милдеттендирип келем. Мындай аргументтерибиздин түп маңызын төмөндөгүлөр менен түшүндүрүүгө болот.

Ч. Айтматов “Ак кеме” повестинин сюжеттик линиясы Момундун таалим-тарбия программасы, анын таасиринде оожалган баланын аруу дүйнөсү, баланын каразгөйлүктөргө каршы трагедиялуу кыялый күрөшү сыяктуу идеяларга түйүндөлөт. Изилдөөчү А. Муратов туура баамдагандай “Мына ушул проблеманы ачуу жазуучу үчүн эң башкы инструментарий, “көзүр” бул - кыргыз элинин салттуу тарбиялык каражаттары, элдик педагогикасы болгон. Эгер чыгармадан ошол нерсени алып койсок, моторун жана канаттарын алып таштаган самолеттой болуп калмак. Ушундай элдик таалимчи, тарбиячы катары бизге Момун көрүнөт. Момун - элдик педагогиканын эң соңку өкүлдөрүнүн бири. Момун - кыргыз элдик педагогикасы дүйнөлүк цивилизация, ааламдашуу агымына бет келип, ошол агымга өзү да кошулуп агып кеткен трагедиялуу карман» (Муратов, 2006: 123) “Ак кеменин” каркасы баланын эки жомогунан тургузулган, анын бири - таятасынан уккан жомок, ал жомок туруш-турпаты, ар бир сүйлөмү, сөзү менен акыл-насаат айтуу, баланын ыйман дүйнөсүнө таасир этүү функциясын аткарат. Чындыгында эле көркөм адабият тарыхында жомоктун таалимчил табиятын Ч. Айтматовдун деңгээлинде талдап ачып берген чыгармалар чанда кезигет. Айтматовдун бул кабиледеги көз караштары

асыресе улуу педагогдордун ой тыянактарынын ортосунда ажырагыс үндөштүк бар. Алсак К.Д.Ушинский. «Жомоктор элдик педагогиканын эң алгачкы саамалыктары. Мындай алганда элдин педагогикалык генийлиги менен эч ким теңдеше албайт»- деп жазган (Ушинский, 1949: 426). Ал эми ХХ кылымдын улуу педагогу В.А.Сухомлинский да жомокторду «эл маданиятынын рухий байлыгы, бала жомокту андап түшүнүп жатып элдин турмушун жүрөгү менен туюп билет» (Сухомлинский, 1973: 165). «Жомоктордогу сөздөр баланын аң сезиминде дайыма жашайт. Фантастикалык көрүнүштөгү жомокту укканда бала өзүн унутуп коет, мен окутууну жомок угуусуз, жомок жаратуусуз элестете албайм» -деп жазган (Сухомлинский, 1973: 168). Чыгармада дал ушул илимий акыйкаттардын баары жазуучунун кыргыз турмушунун мисалында ченде жок чебер психологиялык педагогикалык туюму аркылуу чындыкка чыккан. Баланын жан дүйнөсүндө азыркы бала бакчалара эчен дарстар аркылуу да жарата алгыс зиректик менен аруулуктун асыл дандарын Момун жомоктордун касиети аркылуу гана сээп өндүрө алды. Мүлдө дүйнөсү ата-бабалардан мурасталган аруу жомоктордон куралгандыктан бала “арамдык менен кыянатчылыкты кабыл кылбады” тескерисинче ошолордун таасири менен өзүнүн кыялый күрөш программасын кураштырып аны ишке ашырып, түрүүлөргө адилеттиктин сабагын калтырып кетти. “Ак кеме” повесттин педагогикалык финалы дал мына ушунда.

Ал эми «Эрте келген турналар» повести кыргыз социумундагы уул балдарды тарбиялоонун идеалдары, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, усулдарын аларды тарбиялоого жоопкер ата-эзелердин, Чекиш чал, Мырзабай сыяктуу элдик педагогдордун ишмердүүлүгүн кеңири планда тааныткан илимий изилдөөгө тете чыгарма. Эгерде дүйнө эли Африкалыктардын салттуу тарбия маданиятын П. Эрнинин, (Erni R., 1972) Само, Жаңы Гвинея, Индонезия аралындагы калктардын саттуу тарбия маданиятын М. Миддин (Мид М., 1988) классикалык илимий трактаттары аркылуу тааньсак кыргыз элинин педагогикалык маданиятын ушул повест аркылуу кеңири таанып алышат деп айтууга толук ишеним бар. Айтматов Султанмураттын жана анын курбалдаштарынын образын, нарк-насилинин өзөгүн «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Атанын уулу болуш

урмат, элдин уулу болуш кымбат», «Жигитке бир сыр, жети кыр керек», «Эр намыстын кулу», «Эрдин даңкын эмгек чыгарат» «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», деген жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезимди айгинелеп турган «Эр жигит» феноменин чен-өлчөмдөрүнүн негизинде кураган. «Эр жигит» түшүнүгүнүн мазмуну түбү бир түрк элдеринин баарында уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу болгон.

Салыштыра алганда «Эр жигит» идеалынын мазмуну орус элиндеги «азамат уул» (добрый молодец), жапон элиндеги «самурай», англичандардагы «жентельмен» деген түшүнүктөргө жакын. Алардын баарына теп эле албеттүүлүк, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, кичи пейилдик, калыстык, шайыр-шайдооттук сыяктуу жалпы касиеттер мүнөздүү. Демек, жигит идеалы менен тамырлаш Султанмураттын образы жалпы адамзаттык нарк дөөлөттөргө шайкеш.

Ошондуктан Чынгыз Айтматов уулу Аскар жана аны менен курбалдаш кыргыз балдарына таалим иретинде жазаган чыгармасы эчак Ала-Тоонун дабандарынан ашып дүйнөнүн көптөгөн мектептеринин окуу программаларынан орун алып балдар үчүн өзүн өзү өнүктүрүүнүн нускасы катары кызмат кылып калды. Көптөгөн ата-энелер жаңы төрөлгөн уулдарына Султанмураттай эр жигит болсун болсун деп анын атын ыроолоп жүрүшөт.

Айтматов жараткан педагогикалык дөөлөттөрдүн негизгилеринин бири мугалимдердин образдары. Дүйшөн, Майсалбек, Абуталип, Мамбет, Айша апалар ар түрдүү заманда ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда жашаган адамдар. Бирок, аларды мезгил менен мейкиндиктин мерчемине баш ийе бербеген улуу кесипке таандык түбөлүктүү асыл сапаттар бириктирип турат. Ал сапаттар белгилүү өлчөмдө мугалим кандай болуу керек деген суроого жооп берип тургансыйт.

Эң башкысы Айтматовдун мугалимдеринин өрнөктөрү азыркы кесиптештерин өздөрүнүн жорук жосонуна бийик чен-өлчөмдөрдүн негизинде абай салып, олуттуу ойлонуп, талдап таразалап чыгууга түрткү бере алат. Ал эми өздөрүн ошол кесипке даядап жүргөн студенттер үчүн үлгү ориентир боло ала тургандыгында шек жок. Буга өзүмдүн 25 жылдан ашуун мезгилди ичине алган мугалимдерди даярдоо тажрыйбама байланыштуу мисалдар менен бекемдөөнү эп көрүп олтрам. Университеттердин педагогдорду даярдоочу факультеттеринде окутулуучу «Мугалимдик кесипке киришүү» курсунда болочок адистердин мугалимдин инсандык, кесиптик идеалы жөнүндөгү көз караштарын, түшүнүктөрүн өнүктүрүү үчүн «Дүйшөн жана биз», Абуталиптин педагогикалык ааламы» деген темада көп эле жолу диспуттарды өткөрдүк. Болочок мугалимдер менен бирдикте астейдил, анализдеп, талдоолордун натыйжасында Айтматовдук мугалимдердин өрнөктөрү өтө эле көп экенине ынандык. Аларды төмөнкүчө жалпылап, реконструкциялоого болот.

1. Мугалимдик ишти өзөмүрүнүн башкы дөөлөтү катары кабылдоо, өмүрүн педагогикалык эмгекке арноо.

М. Абуталипти эң сүйүктүү жайы мектепте иштөө укугунан ажыратышып нечен жолу куугунтукташкан менен анын мугалимдик нарк-насилинен, ишенимдеринен биротоло айрып алышпайт. Абуталип кор абалында кордугун билдирбейт. Тагдырына наалыш айтып кейий бербей кесиптик даражасын бийик кармап темир жолчулуктан тышкары убакта балдарды окутуп, тарбиялоо ишин уланта берет. Сары-Өзөктүн кыйырындагы өздөрү айткандай «дүйнөнүн каргыш тийген жери» Бороонду бекеттегилердин балдарына мектеп, мугалим жоктугун билгизбейт.

«...Балдары ал үчүн бүтүн бир дүйнө. Колу бошой калса эле балдарына үйрүлөт. Кат сабат үйрөтөт, ар кандай жомок–табышмак ойлоп айтып берет, жаңы оюндарды ойготот. Балдарынын сезимине өзүн тереңиреек сиңирип алар менен кошо өзү көбүрөөк жашап калууга ашыгат». Анын катардагы киши эмес чебер педагог экендигине ынанып «...Билимдүү киши, окутуучу деген ушу тура. Чоң эле кишилер бала менен бала болуп, балдарга кандай мамиле жасаарын карап олтуруш өзүнчө кызык...» деп Эдигей да алдыртан туйуп суктанат (Айтматов, 1999: 313).

Масштабдуу ойлонгон даанышман педагог катары Абуталип балдарга эле эмес башкы кейипкерлер Эдигейге да, Казангапка да күчтүү таасир көрсөтөт, өткөнгө азыркыга, келечекке көз карашын ачыкка чыгаруу менен алардын, көкүрөгүн агартат, көзүн ачат.

«Фудзиямадагы кадыр түндө» мурдагы мугалим Айша апа эбак пенсияга чыкса да, бир убакта өзү окуткан балдары Иосиф Татаевич, Исабектердин адеп-ахлактык жактан бүкшүп бузулган абалын көрүп чын ниеттен берген таалим-нускаларынын эмне үчүн жугумсуз болуп калганынын себептерин андап түшүнө албай жаны кейийт. «...Ушундай ынтымактуу, ушунчалык ниети таза балдар эленер? Эмне үчүн ушундай турмушка дуушар болдунар? Мен силерге аябай ишенчүү элем... Мына эми мынтип кабыргам кайышып жаным каттуу кейип олтурат. Баягы балдарым жок. Андагы жаркыраган балдарым кайда? Алардан айрылганым ырас, анда өзүмдө да айып бар... Кай жерден... эмнеден жаңылыш кетирдик». Билбейм, башым ма...» - деп трагедиянын түпкү себебин өзүнүн жана кесиптештеринин ишинен издейт (Айтматов, 1988: 182).

Демек, Айтматовдук мугалимдер педагогикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын 45 минуттук академиялык сааттар же сынактын натыйжалары менен эмес бүтүндөй бир муундун руханий интеллектуалдык дарамети менен кишилик нускалары аркылуу өлчөп, өздөрүн тарых алдында жоопкерчилигин чындап сезген инсандар. Алардын кесиптик өрнөктөрү америкалык аалым Генри Уорддун «Мугалимдер түбөлүктүүлүккө таасир этишет: бул таасирлердин кайсы жерден түгөнөөрүн өздөрү да эч качан билишпейт» –деген оюн чындыкка чыгарып олтурат (Өздемир Ибрахим, 2002: 93).

Педагогикалык ишке өзүн арноо үлгүсү «Биринчи мугалим» повестинде да борбордук идея. Алсак, Дүйшөн азыркыдай имараттар мындай турсун мурда бир байдын атканасы болгон тамды оңоп түзөп айланасындагылардын, ачуу тили менен шылдыңына кабылып эчен жолу көпкөн байлардын союлунан эстен тана токмок жеп, өмүрү кыл учунда турса да балдарды окутуу аркылуу калкты караңгылыктын капканынан сууруп чыгууга зор кайрат менен чечкиндүү аракеттерди жасайт.

2. Айтматовдун мугалимдеринин экинчи бир философиясы бул мугалимдин таалим тарбия иш аракетинин өрнөгүнүн адамды адам кылып өзгөртүп түзүүчү, келечегин жарык кылуучу жаратмандык кудуретине болгон терең ишеним улуу педагогикалык оптимизм.

М. «Саманчынын жолундагы» өзүн «... эң бир асыл ишке мугалимдикке даярдап жүргөн Майсалбектин согуштан өлүм сапарына аттанып олтуруп жазган катында дал ушул маани катылган. «...Мына азыркы окуучу жаштарга менин биринчи жана эң акыркы берип кетер сабагым ушул, аларга окутуп кеткен билимим да

ушул. Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди жумшайм...» (Айтматов, 1999: 115).

Майсалбек артында туягы калбаса да анын сабагы, өрнөгү тынчтык турмуштагы баланын ыйлаган үнүндө, бой жеткен кыздын жоодураган көздөрүндө, мугалимдин балдарга биринчи үйрөткөн «А» тамгасында жаңырып жана жашап тураарына бекем ишенет. Бул педагогикалык оптимизм Абуталиптин сөзү менен төмөнкүчө берилет. «Турмуш мени жоготоюн деп ар качан ушуякка түрткүлөп, сүрүп туруп алды, мен эми балдарыма ой санаамды жазып кетем, качандыр бир кезде балдарымдын пейилинен кайра жаралам. Мен жетпегенге, менин колуман келбегенге балким балдарым жетер, колунан келээр... Бизге Караганда балдардын турмушу татаалыраак болоор, кыйыныраак болоор. Андай болчу болсо жаштайынан мээси толо берсин... деп ой жүгүртөт ал (Айтматов, 1999: 345). Балдарга адалдык менен арамдыктын, чындык менен калптын айрымасын таанытуу татыктуу таалим-тарбиясыз мүмкүн эместигине башкаларды да ынандырат. Тансыкбаев сыяктуу жексур, жырткычтардын ченгелинде калып балдары менен экинчи жүз көрүшө албасына көзү жеткен учурда да Эдигейден жалгыз керээзи -Балдарга деңиз жөнүндө айта жүр? - деген өтүнүч болду. Ал эми деңиз жөнүндөгү уламалар ата тарбиясынын айтса бүтпөс армандуу, үнгүлүү осуяттары эле.

Бул Абуталиптин бүткүл келечегин жарык кылган жалгыз жолу, эртеңкиден үмүтү. Абуталиптин образы мугалимдик кесиптин маңызын этномаданият айдынынан талдоо үчүн да бай материал берет. Ал таалим-тарбия дегендин өзүн өткөнчак, учур чак, келечектин контекстинен андайт. Эне-Бейит аңызынан агып чыккан Манкурт туралуу уламышта катылган тарыхый эстутум трагедиясынын сабактарын зирек акыл менен терең андап, адамдардын аң сезимине эскерткич осуят катары уялатыш үчүн активдүү күрөшкөн көкүрөгү тунук көзү ачык чыныгы педагогдун өрнөгүн көрсөтөт. Бул өрнөк азыркы кыргыз мектептеринин мугалимдери, тарбиячылары үчүн өзгөчө мааниге ээ. Анткени, эгемендүүлүктүн шаралаты менен тоталитардык коомдун тиреги болгон коммунисттик тарбиянын дөөлөттөрү эчак кыйраса да, жаштарды улуттук негизде тарбиялоого моралдык – психологиялык, теориялык-практикалык жактан даярдыгы мыкты мугалимдердин катары дале болсо анчалык көп эмес. Көптөгөн мугалимдер жаш муундардын этномаданий таалим тарбия берүү ишинин маанисин жеткилең түнүшпөйт. Айрым учурда, элдик маданиятка текебер, төрө пейил мамиле жасашат, аны үйрөнүү өздөштүрүүнү мезгилдин «утурумдук урааны» катары кабылдашат. Этнопедагогика элдик адеп-салт жаатында үзүл-кесил гана маалыматка ээ. Мындай мугалимдердин сабактарында программалык этнопедагогикалык материалдар да айтаарлык таасир калтырбайт.

Этнопедагогикалык билими, тажрыйбасы тайыз айыл мугалимдери ал чө йрө дө жашаган балдар эле эмес, алардын ата-энелери менен жалпы «педагогикалык тил» табыша албай айрым учурда конфликтерге туш болгон көрүнүштөр да арбын.

Элет элинин адеп-салттарын жете түшүнбөгөн жаш мугалимдер ата-энелерди «консерватизм» үчү н айыпташса, ал эми ата-энелер жергиликтүү калктын каада-салт, традицияларын жетишээрлик эске албаган мугалимдерге анчейин ишенбөөчүлүк менен мамиле жасашат.

3. Балдардын келечегине зор үмүт, ишеним оптимизм менен кароо. Азыркы илим менен практиканын көзү менен караганда деле мугалимдик өнөрдүн купуя сыры балдардын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндөгү канаттуу романтикасын козгоп аны

өзүн өзү өнүктүрө турган ички күчтөрүн актуалдаштырып кыймылга келтирүүдө турат. «Биринчи мугалим» повестиндеги Дүйшөн чала моңол мугалим болсо да ушул педагогикалык улуу акыйкатты жүрөгү менен тааныган. Повестте Дүйшөндүн мындай дем-бергич, шыктандыргыч касиеттерин сүрөттөгөн педагогикалык этюддар арбын.

Биринчи педагогикалык этюдда мурда эч качан, эч жерден көрбөгөн чоочун жигиттин: «Эстүү кыз экенсиң» - деп айтышы тырмактайынан көргөнү шор, таманы чор болгон кыргыздын бир жетим кызы Алтынайдын делебесин козгоп, келечек тагдырын тобокелге салып, мектепке келечегине карата үмүт шамын жандырды, жеңесинин жемесине карабай айылдан алыс турган мектепке барып, Дүйшөндүн ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип жазууларын ыйык нерседей көңүлгө түйүп, бүт ыкласы менен үйрөнүүгө мажбурлады. Экинчи бир педагогикалык этюдда Дүйшөн «Мына ушул теректерди сага арнап келдим. Ушулар жетилип чоңойгондо, сен дагы жетилип жакшы киши болуп бүрдөйсүн. Менин баамымда сен чоң окумуштуу адам болосуң. Айтты –айтпады дээрсин, сенин таалайыңда жазылып турат... Зээниң бар акылың тунук... Аман болсоң жакшылыктын баары алдыда...», - деп Алтынайга кадимкидей канат байлайт. (Айтматов, 1999: 128).

Ошентип Айтматовдун мугалимдери өзү жерде болсо да окуучуларын бийик жылдыздардын арасынан көргүсү келген улуу оптимисттер болгон. «Биринчи мугалимдеги» ушул саптарды окуган мугалим «Мен канча ирет канча окуучума ушундай өзүнө болгон ишеничин арттыраар жүрөгүмдүн түпкүрүнөн чыккан сөз айттым экен»-деп суроо койбой коё албайт. Тилекке каршы азыркы мугалимдер арасында окуучуларды жакшы ниет менен шыктандыргандарга караганда балдардын келечегине кайдигер карап «биз убагында мындай тигиндей элек, ушу силерден жакшылык күтүп болобу» -деп өздөрүнө болгон жакшы тилеги менен ой кыялына кыянатчылык кылган кишилиги да психологиялык, педагогикалык сабаты да тайыз таалимчилер арбып бара жатканына көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз.

4.Ч. Айтматовдун мугалимдеринин төртүнчү өрнөгү бул – принципалдуулук, адилдик. Айтматов мугалим затынын эч убакта ыйманына каршы ишке барышын ыраа көргөн эмес. Окутуу тарбиялоонун милдеттерин терең ыклас, ыйман менен жү зө гө ашырышкан. Ар кандай татаал шарт жагдайларга карабастан балдар алдында берген убадаларын бек туруп кишилик, педагогдук абийирдүүлүктүн бийик өрнөгүн көрсөтө алышкан. Алар ар дайым ак менен караны ажыратуунун чен өлчөмү чындыктын чыныгы күрөшүүчүлөрү катары сүрөттөлөт. «Фудзиямада» бала чактагы теңтуштар ичинен Сабырдын тагдырына карата кайдыгерлиги үчүн өзүн айыпкер сезген актык позициясынан артка чегинбеген жападан жалгыз адил адам Иосиф Татаевичтин сөзү менен айтканда сасыган класстарда бокумурун балдарды окутумуш болуп жаткан, турмуштан жолу болбогон айылдык мугалим Мамбет болду. Ошондуктан авторлорудун өкүмү боюнча актыктын чокусунда калуу укугуна айылдык мугалим Мамбетке гана ыйгарылат.

Абуталиптин образын түзүүдө Айтматов чыныгы мугалимдин ар бир баскан чарчы метр жеринде таалим, нуска жатат деген калк ичиндеги идеалдуу түшүнүктөргө негизденген. Ырасында эле тарбия ишинде маанисиз майда иш деген түшүнүк түк болбойт. Бала менен улуулардын алака катышындагы башкалар үчүн байкалбас эле бир көрүнүш балдардын руханий турмушу үчүн кандай өзгөрүш жаратуучу кудуретке ээ болоорун Айтматовдой чебер, гуманист жазуучу гана көз жаздымда калтырбай андап таасын сүрөттөй ала тургандыгына дагы бир жолу ынанууга

болот. Муну Абуталиптин таалимчилик ишмердүүлүгүнөн алынган төмөнкү деталдардан көрүүгө болот. Адата Бороондулуктар жаңы жылды анча деле барк алышчуу эмес, түнкү саат он эки болоорун акыйып күтүп олтуруу деген жок эле. Жаңы жылды тосуп бир жанданып алууну касиетин биринчи жолу Абуталип баштады. Дүйнөнүн көп түркүн ырахаттарынан ыраак өмүр кечирген Сары-Өзөктүн балдары да жаңы – Жыл алып келчүү мээр шыбагадан кур калбагандай кырдаал түзүш үчүн алдын ала Аяз Ата атынан белек- бечкек жана кат даярдап аны алып келиш салтанатын балдар үчүн күмөнсүз чындыктай ушунчалык жогорку педагогикалык чкберчилик менен уюштурат. Катка Броондуу бекет балдарынын жагымдуу жоруктарына кубанганы осол жоруткрын көрүп уялганы тууралуу Аяз атанын жумшак юморлуу эскертмеси кыстара кетүүнү да унутпайт.

- Алардын ордунда болсом мен да ишенемкин деп Эдигей Абуталиптин акыл амалына чын жүрөктөн ыраазы болот.

Ал эми башкалар үчүн «тикенектүү тал» катары эсептелген балатыны алып келүүгө байланышкан азабын караңызчы. «Кашынан бери купкуу болуп кар тозону баскан тоңуп калыптыр, эрдин кыбыратууга алы жок. Колун кыймылдата албайт». алыскы бекеттин Балдарга болгон чексиз сүйүү, алардын ишенимин үмүттөрүн аздектөө, аны уюлгуган борошодо калып эрдикке тете жорукка барышына түрткү берет. Айтматов биринчи мугалим Дүйшөндүн өз билими жөнүндөгү ой санаасы аркылуу дагы бир принципиалдуу кесиптик өрнөктү ачыктайт. Дүйшөндүн билимин азыркылар менен салыштырууга болбойт эле. Колунда кармаган алиппеси жок бул жаш жигиттин кантип окутуунун тартиби жөнүндө эч кандай кабары да болгон эмес. Бирок, ал «балдар өзүм эмне билсем силерди ошонунун баарына үйрөтөм...» - деген убадасынын өтөөсүнө чыгуу үчүн баш оту менен аракет жасаган. Дүйшөн азыркы мугалимдерге дал ушунусу менен өрнөк. Анткени, азыркы мектептен жогорку педагогикалык билими жок мугалимдерди учуратуу кыйын. Бирок, алардын ичинде окутуу ишине Дүйшөндөй мамиле жасагандар сейрек кездешет. «Балдар окуу китептеги эле материалды эле билип алса чоң иш» - деп алардын таанымдык талаптарын чектеп, аларды чоң билимдин чөйрөсүнө аралаштырууга ниет кылбаган мугалимдер арбын эле кездешет. Дүйшөндүн дагы бир принципиалдуулугу өзүнүн билиминин жетишпестигин, ой кыялындагы абалдан алда канча тайыздыгын аны өркүндөтүү зарыл экендигин ачык моюнга алышы. Бул бардык мезгилдерге таандык педагогикалык акыйкат. Анткени кандай гана университет болбосун бардык мезгил үчүн жарамдуу универсал мугалимдерди даярдоого алсыздык кылат. Университеттерге андай чоң вазийпаны артуунун өзү акылсыз жорук. Анткени билим жандуу, дайыма жаңырып толукталып туруучу дөөлөт. Ошого карабастан азыркы мугалимдер арасында тиешелүү жетишээрлик билимге мен эчак эле ээ болгомун- деп дипломун колко кылып, өзүнө өзү корстоон болуп өз билимин өркүндөтүүгө умтулбай, мугалимдик кесиптин улуу эрежесин унутта калтыргандар да ондоп саналат.

Айтматовдук мугалимдердин образы азыркы мугалимдер үчүн аталган кесиптин табиятын көп кырдуу чен-өлчөмдөрдүн чегинде аңдоо, таануу жана аларга карап түздөнүү үчүн татыктуу билим жана таасирлүү ориентир боло алат.

Ошентип Айтматовдун чыгармачылыгына жалаң эле көркөм сөздүн туундулары катары мамиле жасоо анын түпкү маанисин түгөл ачууга мүмкүнчүлүк бербейт. Айтматовдун чыгармачылыгы чынында эле адамдарды адамгерчиликтин бийик асылзат идеалдарына шыктандырган көркөм сөздөн бүткөн соолбос, кубаттуу руханий-педагогикалык кенч.

Адабияттар

- Айтматов Ч. (1999) 5 томдон турган чыгармалар жыйнагы. Бишкек.
- Айтматов Ч. (1988) Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Фрунзе.
- Волков Г. Н. (1974) Этнопедагогика. Чебоксары.
- Волков Г.Н. (2000) Этнопедагогика. Учебное пособие для педвузов Москва.
- Мид М. (1988) Культура и мир детства. М.
- Муратов А. (2006) Ч. Айтматов жазуучу –этнопедагог. Бишкек.
- Өздемир С. Ибрахим Я. (2002) Мугалимдик кесипке киришүү. Бишкек.
- Сухомлинский В.А. (1973) Сердце отдаю детям. Киев.
- Сухомлинский В.А. (1975) Мудрая власть коллектива. –М.
- Ушинский К.Д (1949). Родное слово // Собр. Соч., Т.2. - М., Л.: Изд-во АПН РСФСР.
- Ушинский К.Д. О нравственном элементе в русском воспитании. // Собр. Соч., Т. 2. – М.: 1949.
- Ушинский К.Д. Руководство к преподаванию по «Родному слову». \Сбор. Соч. Т.7. - М.: 1949.
- Erni R., (1972) L Enfant et son milieu en Afrigue Noire Essai sur L edication traditionnelle. P.